

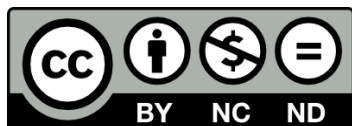
Ύστερη Βυζαντινή Περίοδος (1081-1453)

Μέρος Β΄: Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου (1204-1453)

Ενότητα 8. Τα χαρακτηριστικά της παλαιολόγειας περιόδου —
Η βασιλεία του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282):
Προβλήματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής

Ελισάβετ Χατζηαντωνίου

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Περιεχόμενα ενότητας

- I. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
- II. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ (1259-1453)
- III. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
- IV. Η ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ Η΄ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ (1259-1282): ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
- V. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΑΡΣΕΝΙΑΤΙΚΟ ΣΧΙΣΜΑ
- VI. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΩΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

I. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ

ΠΕΡΙΟΔΟΥ (1/3)

- **δυναστικές έριδες** (Μιχαήλ Παλαιολόγος και Ιωάννης Δ΄ Λάσκαρης / Ανδρόνικος Β΄ και Ανδρόνικος Γ΄ / Ιωάννης Καντακουζηνός και αντιβασιλεία Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου / Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος και Καντακουζηνοί / Ιωάννης Ε΄-Μανουήλ Β΄ και Ανδρόνικος Δ΄-Ιωάννης Ζ΄)
- **εκκλησιαστικές έριδες με πολιτικές διαστάσεις ή με εμπλοκή σε πολιτικές διενέξεις** (αρσενιατικό σχίσμα, ενωτική πολιτική, ησυχαστική έριδα)
- **αυξημένος ο πολιτικός ρόλος της εκκλησίας** (λ.χ. πατριάρχης Αρσένιος, πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας, ενωτικοί / ανθενωτικοί πατριάρχες)
- **εμπλοκή ξένων δυνάμεων σε εσωτερικές υποθέσεις του κράτους** (Βενετοί, Γενουάτες, Οθωμανοί Τούρκοι → απολαβή προνομίων ή εδαφών, αναγνώριση επικυριαρχίας)
- **πολυμέτωπος αγώνας – αγώνας για επιβίωση** (εναντίον Δυτικών, Βουλγάρων, Σέρβων, Σελτζούκων, Οθωμανών)
- **διοικητική αποσύνθεση** (βασιικός δεσμός κέντρου-επαρχιών η κεφαλή, φαινόμενα χρηματισμού σε δικαιοσύνη, αύξηση ρόλου εκκλησιαστικών δικαστηρίων)

ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ (2/3)

- **οικονομική αποδυνάμωση** (υποτιμήσεις νομίσματος, παρακμή βυζαντινού εμπορίου, προβλήματα σε αγροτική παραγωγή λόγω εμπόλεμης κατάστασης, μειωμένα φορολογικά έσοδα λόγω απώλειας εδαφών, αυξημένες οι κρατικές δαπάνες λόγω εμπόλεμης κατάστασης και αργότερα λόγω καταβολής φόρου υποτέλειας)
- **στρατιωτική αποδυνάμωση** (λόγω οικονομικής αποδυνάμωσης) – **αδυναμία προάσπισης επαρχιακών πληθυσμών** – **εδαφικές απώλειες / συρρίκνωση**
- **δυσκολία επιβολής της κεντρικής εξουσίας στις επαρχίες, που νιώθουν απροστάτευτες** – **κλονίζεται η πίστη στην αυτοκρατορική εξουσία**
- **κεντρόφυγες τάσεις επαρχιών** – **αυξημένος ο πολιτικός ρόλος της τοπικής αριστοκρατίας**
- **αποστολή βασιλικών απογόνων (συμβασιλέων, δεσποτών) για άσκηση εξουσίας στην επαρχία** (διασφάλιση πίστης απομονωμένων ή σημαντικών επαρχιών και απόκτηση διοικητικής εμπειρίας)

ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ

ΠΕΡΙΟΔΟΥ (3/3)

- **κοινωνική κρίση** (επικράτηση της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας και μετατροπή των περισσοτέρων αγροτών σε παροίκους, συσσώρευση πλούτου σε ανώτερη κοινωνική τάξη – οικονομική δυσπραγία σε λαϊκά στρώματα, προσφυγικό κύμα → λαϊκές εξεγέρσεις, κίνημα Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη)
- **παλαιολόγεια αναγέννηση σε γράμματα και τέχνες**
- **τόνωση της ελληνικής και ορθόδοξης ταυτότητας των Βυζαντινών**

II. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ (1259-1453)

- Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1259-1282· μονοκράτορας 1261-)
- Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328)
- Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος (1328-1341)
- Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος (1341-1347, ανήλικος / αντιβασιλεία: αυτοκράτειρα Άννα της Σαβοΐας – πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας)
- Ιωάννης Στ΄ Καντακουζηνός (1341/1347-1354)
- Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος (1354-1391)
- Ανδρόνικος Δ΄ Παλαιολόγος (1376-1379)
- Ιωάννης Ζ΄ Παλαιολόγος (1390-1391)
- Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος (1391-1425)
- Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος (1425-1448)
- Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος (1449-1453)

III. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

A. Βασικές πηγές

B. Ενδεικτική δευτερεύουσα βιβλιογραφία

A. Βασικές πηγές (1/4)

Για τον 13ο αιώνα

- Χρονικόν Γεωργίου Παχυμέρη, έκδ. A. Failler, Georges Pachymérés Relations historiques, Livres I-XIII, [CFHB 24] Paris 2000.
- Επιστολές πατριάρχη Αθανασίου Α΄: The correspondence of Athanasius I patriarch of Constantinople. Letters to the emperor Andronicus II, members of the imperial family, and officials, έκδ. - μτφρ. - σχ. A.-M. Maffry Talbot, [Dumbarton Oaks Texts 3 - CFHB 7] Washington D.C. 1975.
- Γεωργίου του Ακροπολίτου, Χρονική συγγραφή, έκδ. A. Heisenberg, Georgii Acropolitae opera, Leipzig 1903, επανέκδοση P. Wirth, Stuttgart 1978.
- Θεόδωρου Σκουταριώτη, Σύνοψις χρονική, έκδ. A. Heisenberg, Theodori Scutariotae additamenta ad Georgii Acropolitae Historiam, Leipzig 1903, επανέκδοση P. Wirth, Stuttgart 1978. Νεότερη έκδοση: Theodori Scutariotae Chronica, ed. R. Tocci, [CFHB 46] Berlin - New York 2009.

A. Βασικές πηγές (2/4)

Για το α' μισό του 14ου αι.

- Χρονικόν Γεωργίου Παχυμέρη, έκδ. A. Failler, Georges Pachymérés Relations historiques, Livres I-XIII, [CFHB 24] Paris 2000.
- Ιωάννου Καντακουζηνού, Ιστορία, έκδ. L. Schopen, Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum, Libri IV, τ. I-III, [CSHB] Bonnae 1828-1832.
- Νικηφόρου Γρηγορά, Ρωμαϊκή ιστορία, έκδ. L. Schopen, Nicephori Gregorae, Byzantina Historia, τ. I-III, [CSHB] Bonnae 1829-1830.

A. Βασικές πηγές (3/4)

Για το β' μισό του 14ου αι.-μέσα 15ου αι.

- Βραχέα Χρονικά, έκδ. P. Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken, [CFHB 12/1-3] Wien 1975-1979.
- Critobuli Imbriotae, De rebus per annos 1451-1467 a Mechemete II gestis, έκδ. V. Grecu, Bucureşti 1963. Νεότερη έκδοση: Critobuli Imbriotae Historiae, έκδ. D. R. Reinsch, [CFHB 22] Berlin 1983.
- Δημητρίου Κυδώνη, Επιστολαί, έκδ. R.-J. Loenertz, Démétrius Cydonès, Correspondence, τ. I-II, [Studie e Testi 186 e 208] Vaticano 1956, 1960.
- Δούκας, Istorìa Turco-Bizantina (1341-1462), έκδ. V. Grecu, Bucureşti 1958.

A. Βασικές πηγές (4/4)

Για το β' μισό του 14ου αι.-μέσα 15ου αι.

- Georgios Sphrantzes memorii 1401-1447, έκδ. V. Grecu, București 1966. Νεότερη έκδοση: Giorgio Sfrantze, Cronaca, έκδ. R. Maisano, [CFHB 29] Roma 1990.
- Λαονίκου Χαλκοκονδύλη, Αποδείξεις Ιστοριών, έκδ. E. Darkó, Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes, τ. I-II, Budapest 1922-1297.
- Μανουήλ Β' Παλαιολόγου, Επιστολαί, έκδ. G. T. Dennis, Letters of Manuel II Palaeologus. Text, Translation and Notes, [CFHB 8] Washington D.C. 1977.
- Politico-Historical Works of Symeon, Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429), έκδ. D. Balfour, Vienna 1979.

Β. Ενδεικτική δευτερεύουσα βιβλιογραφία (1/5)

Γενικά εγχειρίδια:

- Hussey J. M. (έκδ.), The Cambridge Medieval History, τ. IV: The Byzantine Empire, Part I: Byzantium and its Neighbours - τ. II: Government, Church and Civilization, β' έκδ. Cambridge 1966-1967.
- Nicol D., Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453, β' έκδ. Cambridge 1993 (ελλ. μτφρ. Στ. Κομνηνός, Αθήνα 1996).
- Nicol D., Το τέλος της βυζαντινής αυτοκρατορίας, London 1979 (ελλ. μτφρ. Μ. Μπλέτας, Αθήνα 1997).
- Ostrogorsky G., Ιστορία του βυζαντινού κράτους, München 1963 (ελλ. μτφρ. Ι. Παναγόπουλος, επιστ. επιμ. Ε. Χρυσός, τ. 3, Αθήνα 2012).
- Σαββίδης Α., Ιστορία του Βυζαντίου, τ. Γ' (1025-1461), Αθήνα 2003.
- Ζακυθηνός Δ. (επιστ. επιμ.), Ιστορία Ελληνικού Έθνους, τ. Θ' (1071-1453), Αθήνα 1972.
- Ζακυθηνός Δ., Το Βυζάντιον από του 1071 μέχρι του 1453, Αθήνα 1972.
- Walter G., La ruine de Byzance 1204-1453, Paris 1958.

B. Ενδεικτική δευτερεύουσα βιβλιογραφία (2/5)

Ειδική βιβλιογραφία (βλ. και στις ενότητες 9-12):

- Bartusis M. C., The late Byzantine army: Arms and society, 1204-1453, Philadelphia 1992.
- Constantinides C. N., Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries (1204-ca. 1310), Nicosia 1982.
- Fryde E., The early palaeologan renaissance (1261-c.1360), Leiden 2000.
- Geanakoplos D., Constantinople and the West: Essays on the late Byzantine (palaeologan) and Italian renaissances and the Byzantine and Roman churches, Madison 1989.

B. Ενδεικτική δευτερεύουσα βιβλιογραφία (3/5)

- Head C., Imperial twilight. The Palaiologos dynasty and the fall of Byzantium, Chicago 1977.
- Maksimovic Lj., The Byzantine provincial administration under the Palaiologoi, Amsterdam 1988.
- Mergiale Sophia, L'enseignement et les lettres pendant l'époque des Paléologues, 1261-1453, Αθήνα 1996.
- Μοσχονάς Ν. (έκδ.), Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων, [ΕΙΕ/ΙΒΕ - Το Βυζάντιο σήμερα 4] Αθήνα 2003.
- Nicol D., Church and society in the last centuries of Byzantium, Cambridge 1979.
- Nicol D., Studies in late Byzantine history and prosopography, (Variorum Reprints) London 1986.

B. Ενδεικτική δευτερεύουσα βιβλιογραφία (4/5)

- Nicol D., Το δεσποτάτο της Ηπείρου, 1267-1479: Μια συνεισφορά στην ελληνική ιστορία κατά τον Μεσαίωνα, Cambridge - New York 1984 (ελλ. μτφρ. Αθήνα 1991).
- Παναγιωτίδης Κ. Σ., Η οργάνωση του στρατού κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (1204-1453), διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2004.
- Papadopoulos A. Th., Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259-1453, München 1938.
- Raybaud L.-P., Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354), Paris 1968.
- Runciman S., Η τελευταία βυζαντινή αναγέννηση, Cambridge 1970 (ελλ. μτφρ. Λ. Καμπερίδης, Αθήνα 1980, ανατ. 1991).

B. Ενδεικτική δευτερεύουσα βιβλιογραφία (5/5)

- Seibt W. (έκδ.), Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit: Referate des Internationalen Symposions zu Ehren von Herbert Hunger, Wien 30 November bis 3 Dezember 1994, Wien 1996.
- Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, τ. 1-12, έκδ. E. Trapp – R. Walther – H.-V. Beyer u.a., [Österreichische Akademie der Wissenschaften] Wien 1976-1996.
- Zakythenos D., Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle, Athènes 1948.
- Zakythenos D., Le despotat grec de Morée (1262-1460), τ. I: Histoire politique, Paris 1923· τ. II: Vie et institutions, Athènes 1953 (έκδ. β' London 1975, επιμ.-προσθ. Chr. Maltezos).

IV. Η βασιλεία του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282): Προβλήματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής

- A. Η ανατροπή των Λασκαριδών (1261) και το αρσενιατικό σχίσμα (1265-1310)
- B. Η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης (1261) και η ένωση των Εκκλησιών (1274-1282)

Α. Η ανατροπή των Λασκαριδών (1261) και το αρσενιατικό σχίσμα (1265-1310)

- σχίσμα στο όνομα της νομιμότητας του πατριάρχη Αρσενίου
 - με εκκλησιαστικές, πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις
 - δίχασε το Βυζάντιο για περισσότερο από μισό αιώνα
 - η μελέτη του αναδεικνύει:
 - τη στάση της αριστοκρατίας στην προσπάθεια παραγκωνισμού της από τη δυναστεία των Λασκαριδών (κυρίως από τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη) ή έστω για την αδιαφορία όσον αφορά τα «παραδοσιακά» της προνόμια
 - τον αυξανόμενο ρόλο της εκκλησίας στην πολιτική ζωή
 - το ζήτημα της αυτοκρατορικής διαδοχής και το δυναστικό αίσθημα του λαού

α. Η πρώτη φάση της σύγκρουσης του Μιχαήλ Παλαιολόγου και του πατριάρχη Αρσενίου (1259-1261)

- 1258: θάνατος Θεόδωρου Β' Λάσκαρη – συνωμοσία, δολοφονία του Γεώργιου Μουζάλωνα, αντιβασιλέα του Ιωάννη Δ' Λάσκαρη – ο Μιχαήλ Παλαιολόγος αντιβασιλέας και δεσπότης
- 1259: αναγόρευση του Μιχαήλ Παλαιολόγου – δυσπιστία του πατριάρχη για τις προθέσεις του Παλαιολόγου έναντι του ανήλικου αυτοκράτορα – όρκοι του Παλαιολόγου ότι θα περιοριστεί στα δευτερεία της βασιλείας – στέψη του Παλαιολόγου και ουσιαστική παραγκώνιση του Ιωάννη Δ' Λάσκαρη
- 1260-1261: αντίδραση του πατριάρχη Αρσενίου και καθαίρεσή του – ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο – πρόθεση συμφιλίωσης με τον δημοφιλή πατριάρχη – αποκατάστασή του στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης

β. Η δεύτερη φάση της σύγκρουσης Παλαιολόγου - Αρσενίου (1261-1265) και η έναρξη του σχίσματος (1265) (1/5)

- τύφλωση του Ιωάννη Δ' Λάσκαρη (1261)
- αντίδραση του Αρσενίου – αφορισμός του Παλαιολόγου (1262)
- καθαίρεση του Αρσενίου (1265) με αντικανονικό τρόπο (χωρίς σύγκληση πατριαρχικής συνόδου) – διαμαρτυρίες για αντικανονική επέμβαση του αυτοκράτορα στις εκκλησιαστικές υποθέσεις – έναρξη του σχίσματος

β. Η δεύτερη φάση της σύγκρουσης Παλαιολόγου - Αρσενίου (1261-1265) και η έναρξη του σχίσματος (1265) (2/5)

ι. Οι εκκλησιαστικές διαστάσεις του σχίσματος

- **διαμαρτυρία «αρσενιατών» υπέρ της ανεξαρτησίας της εκκλησίας**
- **αίτημα για αυστηρή τήρηση του κανονικού (εκκλησιαστικού) δικαίου → εξελίχθηκε σε κίνημα**
- **κλονισμός της εκκλησιαστικής πειθαρχίας: δεν αναγνωρίζονταν οι χειροτονίες μετά την καθαίρεση του Αρσενίου και των υποστηρικτών του → διχασμός στον κλήρο και το ποίμνιο**
- **ενδυνάμωση του αρσενιατικού κινήματος εξαιτίας της ενωτικής πολιτικής Μιχαήλ Η' (μετά το 1274)**

β. Η δεύτερη φάση της σύγκρουσης Παλαιολόγου - Αρσενίου (1261-1265) και η έναρξη του σχίσματος (1265) (3/5)

ii. Οι πολιτικές διαστάσεις του σχίσματος

- **σύνδεση του εκκλησιαστικού σχίσματος με το δυναστικό ζήτημα** (υποστήριξη των αρσενιατών από τους πληθυσμούς της Μ. Ασίας: πιστοί στη δυναστεία των Λασκαριδών – 1265: επανάσταση στη Βιθυνία)
- **υποστήριξη του κινήματος από αντιπολιτευόμενους και δυσαρεστημένους από τους Παλαιολόγους** (αριστοκρατικές οικογένειες ευνοημένες επί Λασκαριδών, λ.χ. Ραούλ, Ταρχανιώτες)
- **μείωση του κύρους του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας**

β. Η δεύτερη φάση της σύγκρουσης Παλαιολόγου - Αρσενίου (1261-1265) και η έναρξη του σχίσματος (1265) (4/5)

- **εκδήλωση αντιδυναστικών κινήματων που εκμεταλλεύτηκαν την αρσενιατική ρήξη**
 - λ.χ. συνωμοσία Φραγγόπουλου (1265-1266), συνωμοσία Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και Μιχαήλ Στρατηγόπουλου (1293), εξέγερση Αλέξιου Φιλανθρωπηνού (1295), ύποπτος για συνωμοσία ο Ιωάννης Ταρχανιώτης (1300), συνωμοσία Ιωάννη Δριμέος (1305/6)
 - πολιτική αναστάτωση
 - αποτυχία ύστατων προσπαθειών αναδιοργάνωσης δυτικής Μικράς Ασίας (από τους Φιλανθρωπινό και Ταρχανιώτη)
- **προσπάθεια εκμετάλλευσης του ζητήματος από εξωτερικούς αντιπάλους, για να μειωθεί το κύρος του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου**
 - λ.χ. αρσενιατική σύνοδος σε κράτος Θεσσαλίας, 1278

β. Η δεύτερη φάση της σύγκρουσης Παλαιολόγου - Αρσενίου (1261-1265) και η έναρξη του σχίσματος (1265) (5/5)

iii. Οι κοινωνικές διαστάσεις του σχίσματος

- το κίνημα είχε λαϊκή βάση (υποστηρικτές κυρίως ο κατώτερος κλήρος, οι μοναχοί, το ποίμνιο) → κατά μια άποψη, το κίνημα είχε και κοινωνική χροιά: σχέση με τη θετική στάση του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη προς τα χαμηλότερα στρώματα και την αρνητική του στάση προς τα συμφέροντα της αριστοκρατίας
- ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ:
 - έντονος διχασμός στη βυζαντινή κοινωνία (λόγω της μεγάλης απήχησης των θρησκευτικών ζητημάτων)
 - εκμετάλλευση του ζητήματος – αφορμή για λεηλασίες περιουσιών και εγκληματικές πράξεις σε βάρος προσωπικών αντιπάλων

γ. Η προσπάθεια επίλυσης του σχίσματος επί Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου

- μάταιες προσπάθειες του Μιχαήλ για προσέγγιση των αρσενιατών, που δεν αναγνώριζαν τους νέους πατριάρχες
- λήψη βίαιων μέτρων σε βάρος των αρσενιατών λόγω της υπονόμησης του κύρους του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (η *δυσφημία* του αυτοκράτορα θεμελιώνει ενοχή για έγκλημα καθοσίωσης)

δ. Οι προσπάθειες του Ανδρονίκου Β΄ για την άρση του σχίσματος (1/2)

- **χρονίζον πρόβλημα** με ποικίλες διαστάσεις και συνέπειες
- **υποσκάπτεται η εξουσία του Ανδρονίκου Β΄:**
 - προβάλλεται ως γιος του αφορισμένου σφετεριστή της εξουσίας
 - είναι «παράνομα» εστεμμένος (ως συναυτοκράτορας στέφθηκε από τον πατριάρχη Ιωσήφ, που δεν αναγνωριζόταν από τους αρσενιάτες ως νόμιμος διάδοχος του Αρσενίου – ως αυτοκράτορας στέφθηκε από τον ενωτικό Ιωάννη Βέκκο, που δεν αναγνωριζόταν από τους αρσενιάτες και τους ανθενωτικούς)
- **άρση του σχίσματος: 1310**
 - έπειτα από επανειλημμένες άκαρπες προσπάθειες για άρση του σχίσματος (σύγκληση συνόδων 1284, 1296, 1304) η συμφωνία τελικά επετεύχθη (έπειτα από περίπου μισό αιώνα!)

δ. Οι προσπάθειες του Ανδρονίκου Β΄ για την άρση του σχίσματος (2/2)

- **οι όροι της συμφωνίας:**
 - σχετικοί με το αρσενιατικό σχίσμα
(λ.χ. να διαγραφεί το όνομα του αντιαρσενιάτη πατριάρχη Ιωσήφ από τα δίπτυχα της εκκλησίας, παρότι ήταν ένθερμος υποστηρικτής της ανθενωτικής πολιτικής – να μην αποκατασταθούν ποτέ οι πατριάρχες που χειροτονήθηκαν μετά τον Αρσένιο – ο μόνος συμβιβαστικός όρος που δέχτηκαν οι αρσενιάτες ήταν η άρση όλων των αφορισμών)
 - σχετικοί με την ενωτική πολιτική
(λ.χ. να δοθεί ομολογία πίστεως από τον αυτοκράτορα και να καθαιρεθούν όσοι ενωτικοί ιεράρχες τυχόν παρέμεναν στις έδρες τους)
 - σχετικοί με την αυστηρότητα στην τήρηση των εκκλησιαστικών κανόνων
(λ.χ. να εκδιωχθούν οι κληρικοί που ήταν ανάξιοι του ιερατικού σχήματος λόγω φαύλου βίου ή σιμωνίας)
- **συνέπειες της άρσης του σχίσματος:**
 - η αποκατάσταση της εκκλησιαστικής ειρήνης και πειθαρχίας
 - η εξάλειψη μιας σημαντικής αντιπολιτευτικής παράταξης

B. Η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης (1261) και η ένωση των Εκκλησιών (1274-1282)

- α. Ιστορική αναδρομή για το σχίσμα των εκκλησιών
- β. Το πολιτικό πλαίσιο και η αναγκαιότητα της εκκλησιαστικής ένωσης
- γ. Οι διαπραγματεύσεις του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου με τον πάπα για την αποσόβηση μιας νέας σταυροφορίας
- δ. Η σύνοδος της Λυών (6 Ιουλίου 1274)
- ε. Η αποτυχία της ενωτικής πολιτικής του Μιχαήλ Παλαιολόγου και η αναζήτηση άλλων λύσεων
- στ. Η ανατροπή της ενωτικής πολιτικής από τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο (1282-1328)

α. Ιστορική αναδρομή για το σχίσμα των εκκλησιών (1/2)

- **1054:** σχίσμα εκκλησιών Ρώμης και Κωνσταντινούπολης επί Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριου και πάπα Λέοντα Θ'
- **τα αίτια της ρήξης:**
 - εκκλησιαστικές – διοικητικές αντιδικίες (το πρωτείο του πάπα, το *έκκλητον*: δικαίωμα να επεμβαίνει σε άλλες εκκλησίες)
 - το δογματικό ζήτημα του *filioque* (σχετίζεται έμμεσα με το αλάθητο του πάπα/το δικαίωμα να αποφαινεται επί δογματικών ζητημάτων)
 - διαφορές σε λειτουργικές συνήθειες (λ.χ. δυτική συνήθεια της νηστείας του Σαββάτου και η χρήση των *αζύμων*, που θεωρούνταν έβραϊκά κατάλοιπα)
 - διαφορές στο κανονικό δίκαιο (λ.χ. σχετικά με τον γάμο των κληρικών)

α. Ιστορική αναδρομή για το σχίσμα των εκκλησιών (2/2)

- η ρήξη έλαβε μόνιμο χαρακτήρα:
 - λόγω της αντιπαλότητας των πατριαρχικών εδρών και των προσωπικοτήτων
 - λόγω πολιτικών σκοπιμοτήτων (συσχετισμοί κοσμικής εξουσίας του πάπα / Βυζαντινών / Νορμανδών / Γερμανών αυτοκρατόρων)

β. Το πολιτικό πλαίσιο και η αναγκαιότητα της εκκλησιαστικής ένωσης (1/2)

- ο παπικός παράγοντας
 - μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης (1261) κήρυξη σταυροφορίας κατά των Βυζαντινών – στόχος η ανασύσταση της λατινικής αυτοκρατορίας
- η απειλή από το βασίλειο της Σικελίας
 - αρχικά υπό τον Γερμανό ηγεμόνα Μανφρένδο: αφορισμένος (αδύνατη η συνεργασία με τον πάπα) – στη συνέχεια όμως ηγεμόνας ο Γάλλος Κάρολος Ντ' Ανζού/Ανδεγαυός – αδελφός του Γάλλου βασιλέα – πρόθυμος να αναλάβει την οργάνωση της σταυροφορίας κατά του Βυζαντίου

β. Το πολιτικό πλαίσιο και η αναγκαιότητα της εκκλησιαστικής ένωσης (2/2)

- άλλοι εξωτερικοί εχθροί του Βυζαντίου:
 - Μ. Ασία
 - Σελτζούκοι: όχι σοβαρά προβλήματα
 - Βαλκανική
 - Βούλγαροι: ο Μιχαήλ στρέφει εναντίον τούς τους Μογγόλους της Κριμαίας/Τατάρους Χρυσής Ορδής
 - Σέρβοι: αρχίζουν διεκδικήσεις στη ΒΔ Μακεδονία – ο Μιχαήλ στρέφει τους Ούγγρους εναντίον τους
 - πριγκιπάτο Αχαΐας: απόκτηση βυζαντινών βάσεων (Μυστράς, Μονεμβασία, Γεράκι, Μάνη) σε αντάλλαγμα της απελευθέρωσης του αιχμάλωτου Βιλλεαρδουίνου μετά τη μάχη της Πελαγονίας – έναρξη βυζαντινών επιχειρήσεων από το 1263 κ.ε.
 - κράτος Ηπείρου: αναγνώριση της βυζ. επικυριαρχίας το 1264, αλλά αντιβυζαντινές τάσεις – 1271: προκύπτει από διάσπαση και το κράτος της Θεσσαλίας με επίσης αντιβυζαντινές τάσεις
 - Βενετία - Γένουα: μεταξύ τους ανταγωνισμός και εμπλοκή στις πολιτικές εξελίξεις

Το Βυζάντιο επί Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Θ΄, επιμ. έκδ. Δ. Ζακυθινός, Αθήνα 1972, σ. 115.

Εικόνα 1. Απεικονίζονται τα όρια της αυτοκρατορίας μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης και ως τα τέλη της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου.

γ. Οι διαπραγματεύσεις του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου με τον πάπα για την αποσόβηση μιας νέας σταυροφορίας (1/3)

- **οι επαφές κατά το διάστημα 1261-1267:**

- **Μιχαήλ Παλαιολόγος:** έναρξη συνομιλιών στο πλαίσιο παρελκυστικής πολιτικής με στόχο την αποσόβηση της οργάνωσης σταυροφορίας / επιχείρημα: η πολιτική ειρήνη προϋπόθεση για την επίτευξη της εκκλησιαστικής ειρήνης / αναγνώριση στον πάπα ρόλου πολιτικού μεσολαβητή ανάμεσα στους Βυζαντινούς και Δυτικούς ηγεμόνες
- **πάπες (Ουρβανός Δ΄ και Κλήμης Δ΄):** αν και καλωσορίζουν την κίνηση του Μιχαήλ Η΄, συνεχίζουν τα σχέδια για τη σταυροφορία / η ένωση προϋπόθεση για την αποσόβηση της δυτικής επιθετικότητας
- **όροι των Βυζαντινών:** σύγκληση οικουμενικής συνόδου για συζήτηση των διαφορών
- **όροι δυτικής εκκλησίας:** η σύνοδος θα επικυρώσει την ένωση, δεν θα θέσει υπό συζήτηση τις διαφορές των εκκλησιών

γ. Οι διαπραγματεύσεις του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου με τον πάπα για την αποσόβηση μιας νέας σταυροφορίας (2/3)

- **1267: η συνθήκη του Βιτέρμπο** μεταξύ αντιβυζαντινών δυνάμεων (του Καρόλου ντ' Ανζού/νέου ηγεμόνα της Σικελίας, του Βαλδουΐνου Β΄ /τιτουλάριου Λατίνου αυτοκράτορα και του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου/πρίγκιπα της Αχαΐας) για εκστρατεία με στόχο την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1273/4 / με τη σύμφωνη γνώμη του πάπα → ορατός ο κίνδυνος για το Βυζάντιο
- **1271-1273: νέες διαπραγματεύσεις** του Μιχαήλ Παλαιολόγου με τον φιλενωτικό πάπα Γρηγόριο Ι΄:
 - συμφωνία για σύγκληση συνόδου
 - προαπαιτούμενο: ο αυτοκράτορας και ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως να υποβάλουν γραπτή ομολογία πίστεως στο καθολικό δόγμα και να αναγνωρίσουν το παπικό πρωτείο
 - πολιτικό όφελος: αναστολή της εκστρατείας του Καρόλου ντ' Ανζού

γ. Οι διαπραγματεύσεις του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου με τον πάπα για την αποσόβηση μιας νέας σταυροφορίας (3/3)

- **η επιχειρηματολογία του Μιχαήλ Η΄ προς τους Βυζαντινούς ιεράρχες**
 - **πολιτικοί οι λόγοι της ένωσης:** στόχος η αποσόβηση του κινδύνου από Δύση
 - **προσπάθεια υποβάθμισης της σημασίας των παπικών απαιτήσεων**
 - α) αναγνώριση παπικού πρωτείου (οι Βυζαντινοί του δίνουν την έννοια της πρωτοκαθεδρίας)
 - β) αναγνώριση του «εκκλήτου» του επισκόπου Ρώμης (έκκλητον: το δικαίωμα του πάπα να κρίνει εκκλησιαστικές υποθέσεις και από άλλα πατριαρχεία, ένας βαθμός επέμβασης στη δικαιοδοσία των άλλων πατριαρχών. Το προνόμιο αυτό τού αναγνωριζόταν ούτως ή άλλως ήδη κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο)
 - γ) μνημόνευση του πάπα στα δίπτυχα της ανατολικής Εκκλησίας (κατά την τέλεση της θείας λειτουργίας – λογικό εφόσον θα λάμβανε χώρα η ένωση)
 - δ) αποσιώπηση των δογματικών υποχωρήσεων
 - ε) διατήρηση του λατρευτικού τυπικού των Βυζαντινών
- **αντίδραση της ιεραρχίας** → αυτοκρατορικές πιέσεις → υποχώρηση της πλειονότητας των ιεραρχών, αν και τελικά δεν συμμετέχουν στη Σύνοδο της Λυών, εκπροσωπείται μόνο ο αυτοκράτορας

δ. Η σύνοδος της Λυών (6 Ιουλίου 1274) (1/2)

- **ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ:**
 - **άμεσα αλλά προσωρινά τα πολιτικά οφέλη:** εκχειρία με τον Κάρολο ντ'Ανζού ως το 1276
 - **εσωτερικός διχασμός:** αντιδράσεις από λόγιους, αριστοκρατία, αρχιερείς, κλήρο, μοναχούς, ποιμίνο
- **ΟΙ ΑΙΤΙΕΣ ΤΗΣ ΑΔΙΑΛΛΑΞΙΑΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ:**
 - **αντίληψη περί πενταρχίας της εκκλησίας** (ισοτιμία των πέντε πατριαρχείων – μη αποδεκτό το πρωτείο του πάπα, παρά μόνο ως πρωτοκαθεδρία, ούτε και το αλάθητο· υπέρτατο όργανο για δογματικές υποθέσεις: η οικουμενική σύνοδος)
 - **ταύτιση της ορθοδοξίας με την αυτοκρατορία** (η ορθοδοξία συνιστά την ψυχή της αυτοκρατορίας και στοιχείο αυτοπροσδιορισμού των Βυζαντινών, δεν μπορούν να προδώσουν τον εαυτό τους)
 - **ισχυρά αντιλατινικά αισθήματα** εξαιτίας της λατινικής κατάκτησης
 - **πεποίθηση ότι η εγκατάλειψη ορθού δόγματος θα οδηγήσει σε απώλεια της θείας χάριτος** → βέβαιη συνέπεια η **καταστροφή της αυτοκρατορίας**

δ. Η σύνοδος της Λυών (6 Ιουλίου 1274) (2/2)

- **εμμόνη του Μιχαήλ Η΄ στην ενωτική πολιτική:**
 - παραίτηση του ανθενωτικού πατριάρχη Ιωσήφ (1275) και χειροτονία ενωτικού πατριάρχη Ιωάννη ΙΑ΄ Βέκκου (το ίδιο και σε άλλες εκκλησιαστικές έδρες)
 - σύγκληση συνόδου για επίσημη επικύρωση της ένωσης από την ιεραρχία και τους αυτοκράτορες (1277)
 - κλονισμός του κύρους του Μιχαήλ (αποκαλείται *λατινόφρων, νέος Ιουλιανός*)
 - σκληρά μέτρα επιβολής (συλλήψεις - δημεύσεις - εξορίες - τυφλώσεις· άλλωστε η δυσφημία συνιστά έγκλημα καθοσίωσης)
 - διαφυγή ενωτικών σε κράτη Ηπείρου, Θεσσαλίας, Τραπεζούντας:
 - αύξηση του γοήτρου των ηγεμόνων τους → προβάλλονται ως υπερασπιστές της ορθής πίστης (ανθενωτική σύνοδο σε Ν. Πάτρεις από τον Ιωάννη Α΄ Νόθο της Θεσσαλίας, 1277)
 - δικαιολογία για τις αντιβυζαντινές τους ενέργειες

ε. Η αποτυχία της ενωτικής πολιτικής του Μιχαήλ Παλαιολόγου και η αναζήτηση άλλων λύσεων

- για τον πάπα η ένωση σήμαινε υποταγή των ανατολικών εκκλησιών στην παπική εξουσία – ανεκπλήρωτες οι απαιτήσεις του για χειροπιαστές αποδείξεις (λ.χ. για ομολογία πίστης των αρχιερέων στο λατινικό δόγμα, τοποθέτηση καρδινάλιου στην Κωνσταντινούπολη ως εκπροσώπου του πάπα, έγκριση των πατριαρχικών αποφάσεων από τον πάπα)
- αποκήρυξη της ένωσης από τον νέο πάπα Μαρτίνο Δ' (γαλλικής καταγωγής, όπως και ο Κάρολος ντ' Ανζού) και αναθεματισμός του Μιχαήλ Παλαιολόγου (1281)
- παπική υποστήριξη της συνεργασίας των δυτικών δυνάμεων κατά του Βυζαντίου (συνθήκη του Ορβιέτο/1281 - αντιβυζαντινός συνασπισμός: Κάρολος ντ' Ανζού - Βενετία - Φίλιππος Κουρτενέ/τιτουλάριος Λατίνος αυτοκράτορας – διεύρυνσή με: Βούλγαρους, Σέρβους, Ηπειρώτες)
- αντιμετώπιση της αντιβυζαντινής συμμαχίας με μυστική βυζαντινο-αραγωνική συμμαχία (1282) και Σικελικός Εσπερινός (επανάσταση του σικελικού πληθυσμού, υποκινούμενη από τον Μιχαήλ Η') → κατάλυση της φραγκικής κυριαρχίας στη Σικελία, εγκαθίδρυση αραγωνικής (συμμαχικής) εξουσίας – απαλλαγή από την απειλή εκ δυσμών

στ. Η ανατροπή της ενωτικής πολιτικής από τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο (1282-1328)

- **αιτίες:**

- ο κίνδυνος από τη Δύση εξέλειπε πλέον
- η δυτική εκκλησία είχε ήδη αποκηρύξει την ένωση (1281)
- πολιτική σύμφωνη με τις προσωπικές θρησκευτικές πεποιθήσεις του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄

- **συνέπειες:**

- τερματισμός του εσωτερικού διχασμού (ιωσηφίτες/ανθενωτικοί εναντίον ενωτικών)
- καθαίρεση των ενωτικών και εκλογή ή αποκατάσταση ανθενωτικών αρχιερέων
- εσωστρέφεια του Βυζαντίου – διακοπή επαφών με τη δυτική εκκλησία για μεγάλο διάστημα

V. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΑΡΣΕΝΙΑΤΙΚΟ ΣΧΙΣΜΑ (1/2)

A. Πηγές

- Βλ. ανωτέρω τις βασικές πηγές της περιόδου
- Διαθήκη του αγιωτάτου Αρσενίου αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης καί οικουμενικού πατριάρχου, *Patrologia Graeca* 140, col. 949-958.

B. Ειδικά βοηθήματα

- Chapman C., *Michel Paléologue restaurateur de l'empire byzantin*, Paris 1926.
- Χατζηαντωνίου Ε., Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις με την κεντρική πολιτική και εκκλησιαστική εξουσία τον 13ο αι. Η περίπτωση του μητροπολίτη Μανουήλ Δισυπάτου, *Εγνατία* 14 (2010) 29-41.
- Γουναρίδης Π., *Το κίνημα των Αρσενιατών, 1261-1310. Ιδεολογικές συγκρούσεις την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα 1999.

V. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΑΡΣΕΝΙΑΤΙΚΟ ΣΧΙΣΜΑ (2/2)

- Κοντογιαννοπούλου Α., Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310). Συμβολή στην μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος, Βυζαντιακά 18 (1998) 177-235.
- Laurent V., Les grandes crises religieuses à Byzance. La fin du schisme Arsenite, Bulletin de la Section Historique. Académie Roumaine 262 (1945) 225-313.
- Μαυρομμάτης Λ., Οι πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας, Αθήνα 1983.
- Συκουτρής Ι., Περί το σχίσμα των Αρσενιατών, Ελληνικά 2 (1929) 267-332· Ελληνικά 3 (1930) 14-44· Ελληνικά 5 (1932) 107-126.
- Tinnefeld F., Das Schisma zwischen Anhängern und Gegnern des Patriarchen Arsenios in der orthodoxen Kirche von Byzanz (1265-1310), Byzantinische Zeitschrift 105/1 (2012).

VI. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΩΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ (1/4)

A. Πηγές

- Βλ. ανωτέρω τις βασικές πηγές της περιόδου
- Laurent V. – Darrouzès J. (έκδ.), Dossier grec de l'Union de Lyon (1273-1277), Paris 1976.
- Νικηφόρου Γρηγορά, Ρωμαϊκή ιστορία, τ. Ι, έκδ. L. Schopen, Nicephori Gregorae, Byzantina Historia, I-III, [CSHB] Bonnae 1829-1830.
- Pontificia Commissio as Redigendum Codicem Juris Canonici Orientalis, Fontes Series III, τ. V, έκδ. Tautu, Vaticano 1953.

VI. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΩΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ (2/4)

B. Ειδικά βοηθήματα

- Αραμπατζής Χ., Η Σύνοδος της Λυών. Πρόσωπα και Θεολογία, Θεσσαλονίκη 2002.
- Evert-Kappesova H., La société byzantine et l'union de Lyon, Byzantinoslavica 10 (1949) 28-41.
- Evert-Kappesova H., Une page de l'histoire des relations Byzantino-Latines. La clerge byzantin et l'Union de Lyon (1274-1282), Byzantinoslavica 131 (1952) 68-92.
- Γιαννακόπουλος Κ., Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ (Η΄) Παλαιολόγος και η Δύσις (1258-1282), Cambridge, Mass. 1959 (ελλ. μτφρ. Κ. Πολίτη, Αθήναι 1969, ανατ. 1991).

VI. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΩΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ (3/4)

- Gill J., Byzantium and the Papacy 1198-1400, New Brunswick, N.J. 1979.
- Gill J., Church Union. Rome and Byzantium (1204-1453), (Variorum Reprints) London 1979.
- Jugie M., Le schisme byzantin, Paris 1941.
- Nicol D., Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world, (Variorum Reprints) London 1972.
- Norden W., Das Papsttum und Byzanz: die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reichs (1453), έκδ. β', Berlin (1903) 1958.

VI. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΩΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ (4/4)

- Ντούρου-Ηλιοπούλου Μ., Η ανδεγαυική κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α΄, 1266-1285, Αθήνα 1987.
- Roberg B., Die Union zwischen der griechischen und die lateinischen Kirche auf dem II. Konzil von Lyon (1274), Bonn 1964.
- Runciman St., Σικελικοί εσπερινοί: Η ιστορία του μεσογειακού κόσμου στα τέλη του 13ου αιώνα, Cambridge 1958 (ελλ. μτφρ. Αθήνα 2003).
- Runciman St., The Eastern Schism, Oxford 1955.
- Setton K. M., The Papacy and the Levant, 1204-1571, τ. Ι, [Medieval Academy of America] Philadelphia 1976.

Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων

Το Έργο αυτό κάνει χρήση των ακόλουθων έργων :

- **Εικόνα 1:** Χάρτης: «Το Βυζάντιο της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, 1261-1282», στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Θ΄, επιμ. έκδ. Δ. Ζακυθηνός, Αθήνα 1972, σ. 115.

Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Χατζηαντωνίου Ελισάβετ. «Ύστερη Βυζαντινή Περίοδος (1081-1453). Τα χαρακτηριστικά της παλαιολόγειας περιόδου — Η βασιλεία του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282): Προβλήματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής». Έκδοση: 1.0. Θεσσαλονίκη 2015. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://eclass.auth.gr/courses/OCRS408/>.

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά - Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

Ως **Μη Εμπορική** ορίζεται η χρήση:

- που δεν περιλαμβάνει άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος από την χρήση του έργου, για το διανομέα του έργου και αδειοδόχο
- που δεν περιλαμβάνει οικονομική συναλλαγή ως προϋπόθεση για τη χρήση ή πρόσβαση στο έργο
- που δεν προσπορίζει στο διανομέα του έργου και αδειοδόχο έμμεσο οικονομικό όφελος (π.χ. διαφημίσεις) από την προβολή του έργου σε διαδικτυακό τόπο

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Τέλος ενότητας

Επεξεργασία: Ομάδα έργου
Θεσσαλονίκη, Ιούλιος 2015

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

I. Σημειώματα

Διατήρηση Σημειωμάτων

Οποιαδήποτε αναπαραγωγή ή διασκευή του υλικού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει:

- το Σημείωμα Αναφοράς
- το Σημείωμα Αδειοδότησης
- τη δήλωση Διατήρησης Σημειωμάτων
- το Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (εφόσον υπάρχει)

μαζί με τους συνοδευόμενους υπερσυνδέσμους.

